

1. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси тил тарихи фанларидан бири сифатида.
2. Ўзбек тили тарихий грамматикасининг манбалари.
3. Ўзбек тили тарихий грамматикасининг ўрганилиш тарихи.

Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ўзбек тили тарихи фанининг бир тармоғидир. Маълумки, тил тарихи ўзбек тили фонетик системасининг, грамматик қурилиши ва лексикасининг тарихидир. Ўзбек тили тарихи ўзаро боғлиқ бўлган икки мустақил предметни ўз ичига олади. Бу предметлар – ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ва адабий тил тарихидир. Бу икки предмет ички бир-бирига боғлиқ бўлишига қарамадан, уларнинг ўрганиш усуллари, текшириш объектлари бир-биридан фарқ қилади. Тарихий грамматика тилнинг фонетик системаси тараккиётини, грамматик структурасининг ривожланишини ўрганади. Лекин тил ходисаларининг ижтимоий ходисалар билан бўлган муносабатини, услублар тараккиётини ва уларнинг турли кўринишларини, тилнинг нормаси каби масалалар унинг текшириш объектидан четда қолади. Буларни эса адабий тил тарихи текширади.

Тил тарихини ўрганиш ҳозирги замон ўзбек тили тарихий тушуниш, яъни бу тил узок асрлар мобайнида давом этган мураккаб тарихий жараёнлар самараси эканини англаш имконини тугдиради. Ўзбек тили узок давр ва асрларнинг тарихий маҳсулидир. Ўзбек тили тарихда маълум бўлган бошқа тиллар каби узок тараккиёт босқичини бошидан кечирди. У жамият ва халқ тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда уруғ тилидан қабила, қабила тилидан халқ ва халқ тилидан миллий тилга қараб тараккий этиб келди. Узок давом этган бу жараёнда ўтмиш асрлардаги тил ходисалари кейинги асрлардаги тил ходисаларидан фарқланиб қолди. Хар бир ўтмиш давр, тарихий ходисалар тилда ўз изларини саклаб қолди. Натижада ҳозирги замон ўзбек тили унинг ўтмишидан узоклашиб кетди. Ижтимоий-тарихий тараккиётнинг талабларига жавоб беролмаган тил ходисалари аста-секин умумтил алоқасидан чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини замон талаби билан пайдо бўлиб келган янги ходисалар ишғол этди. Шунинг натижасида юқорида айтилганидек, ҳозирги ўзбек тили ўзининг ўтмишидан узоклашиб қолди. Бу ходисаларни ёзув ёдгорликларида акс этилган ходисалар билан чоғиштирилганда кўриш мумкин.

Тарихдан маълумки, тилнинг структура элементлари узок ўтмиш давр ичида бир хилда ўзгариб келмади. Ижтимоий-тарихий тараккиёт даставвал тилнинг лексикасига ўз таъсирини ўтказди ва шунга кўра тилнинг бошқа таркибий қисмларига қараганда унинг лугат таркиби жуда ўзгарувчан қисмдир. Хақиқатан ҳам, ижтимоий тараккиётнинг йўналиши ва хусусиятларига қараб ўзбек тилининг лугат таркиби тез-тез ўзгариб, янгиланиб турди. Унинг таркибида замон ва тараккиёт талабларига жавоб беролмайдиган сўз ва иборалар чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини янги лугат ва иборалар эгаллади. Қатор сўзлар эса актив лугатдан пассив лугатга айланиб кетди.

XII аср бошларида Хоразм давлатининг мавқеи кўтарилиб, бутун Мовароуннахрни ўз ичига олади. Бу ер фан ва маданият ўчоғига айланади. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам бу анъана давом этади. Бу даврда Хоразм Олтин Ўрда хонлиғига қирар эди. Олтин Ўрдада XIII-XIV асрлар мобайнида адабий марказ вужудга келди. Бу ерда ёзилган асарлар тил жихатдан кўпроқ қипчоқ-ўғуз қабила тиллари хусусиятини ўзида ифода қилади. Ўғуз уруғлари сон жихатидан кўпчиликни ташкил этиб, улар Сирдарёнинг

куйи окими ва Хоразмда жойлашган эди. Хоразмийнинг «Мухаббатнома»си, Кутбнинг «Хисрав ва Ширин» асари, диний характердаги «Рохатул- кулуб», «Нажхул фародис», Алининг «Киссаи Юсуф», асарлари Олтин Ўрда адабий тилини ташкил этади. Олтин Ўрда адабий тилига оид асарларнинг айримлари Мисрда ва Сурияда мамлюклар даврида яратилди.

Олтин Ўрда адабий тили Қорахонийлар давридаги адабий тил билан боғланган эди. Олтин Ўрда адабий тили шу тилнинг бевосита давоми эди. Бу тилларнинг фарқи Олтин Ўрда кўпроқ ўғуз, қисман қипчоқ уруғ тиллари хусусиятларининг бўлиши билан ўлчанади. Бу ерда ёзилган асарлар тил жиҳатдан кўпроқ қипчоқ-ўғуз уруғ тиллари хусусиятини ўзида ифодалайди. Хоразмийнинг «Мухаббатнома»си, Кутбнинг «Хисрав ва Ширин» достони, диний характердаги «Рохатул кулуб», «Нажхул фародис», Алининг «Киссаи Юсуф» асари, Тўхтамиш ва Темур Кутлук ёрликлари Олтин Ўрда адабий тилини ташкил этади.

XIV асрга келиб эски ўзбек адабий тили шакллана бошлади. Бунинг вужудга келишига сабаб факатгина ички факторлар: ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг кучайиши, Фарғона ва Мовароуннахр туркий аҳолиси бирлигининг яратилишигина эмас, балки Қошғарда ва Орол денгизигача бўлган ерни ишғол қилган Олтин Ўрда адабий тилларининг шаклланиши ҳам таъсир қилди. Бу эса, ўз навбатида, эски ўзбек адабий тилининг диалектал хусусиятларини кўпайтирар эди. Фарғона ва Мовароуннахрда адабий асарлар тилидан Хоразмда ёзилган адабий асарлар тили маълум диалектал фарқлар билан ажралиб туради. Эски ўзбек тилининг шакллана бошлаш даврида қабил ва уруғ тилларининг хусусиятлари адабий асарларда яққол кўринади. Мовароуннахр, Фарғона ва Хоразмда қарлук, уйғур-ўғуз ва қипчоқ диалект группаларининг хусусиятлари сақланиши билан, айна замонда, улар аралашиб кетган эдилар ҳам. «Мухаббатнома» ва «Таашшукнома»да ўғуз диалекти хусусияти ўз аксини топади. Демак, мавжуд диалект хусусиятларини ўз ичига қамраб олган умумий адабий тилни шакллантириш тенденцияси кучая боради ва шу тариқа ўзбек адабий тили вужудга келди.

XV-XVI асрларда Мовароуннахрда Дурбек, Саккокий, Лutfий ва Навоий каби буюқ шоирлар етишиб чиқдики, улар яратган ёдгорликларда диалектал фарқлар йўқола бориб, ягона ўзбек адабий тили шаклланди.

Шуниси характерлики, Навоийгача бўлган шоирларнинг асарларида эски туркий тил анъаналари давом эттирилиши билан бирга, уларда жонли тил хусусиятлари кўпроқ ўрин эгаллайди.

XV асрнинг биринчи ярмида диний мазмундаги бир қанча прозаик асарлар ҳам яратилди. Булар «Сиражул кулуб»(1432 йил Йазд шаҳрида Мансур баҳши томонидан тузилган), «Тазкираи авлиё»(1436 йилда Мансур баҳши томонидан тузилган), «Меърожнома», «Бахтиёрнома» в.б. Бу асарлар содда ва жонли тилга яқиндир. Улар эски ўзбек тилининг ривожланишида қатта роль ўйнади. Эски ўзбек адабий тили аввал қорахонийлар даврида, кейинроқ Олтин Ўрда ва Мовароуннахрда қўлланган адабий тилнинг давоми, унинг янги тараккиёт босқичи эди. Эски ўзбек адабий тили маҳаллий туркий ва қисман эрон уруғлари тилига қипчоқ ва ўғуз тилларининг таъсири ва аралашishi натижасида шаклланди. Эски ўзбек адабий тили бутун Ўрта Осиёга, Қозогистон, Туркменистон, Озарбайжон, Татаристон, Бошқирдистон, Қашқар, Хирот ва бошқа ерларгача ёйилади. Эски ўзбек адабий тили нормалари асосида ёзувчи шоир ва ёзувчилар XIX асрларгача ижод қилиб келдилар. Бу адабий тил анъаналари айниқса шеърийатда узок асрларгача

давом этди.

Алишер Навоий асарларида эски ўзбек адабий тили ўз ривлжининг юкори нуктасига кўтарилди. Алишер Навоий жуда катта адабий ва илмий мерос колдирди. Унинг «Чор девон» ва «Хамса» номли поэтик асарлари, «Махбубул кулуб», «Хамсатул мутахаййирин», «Мажолисун нафоис», «Мезонул авзон», «Вакфия», «Мухокаматул лугатайн», «Холоти Пахлавон Мухаммад» каби ўнлаб прозаик асарлари бизга маълум. Алишер Навойдан кейин яратилган прозаик асарлар ва баъзи дostonларда эски ўзбек тилининг традицион нормаларидан узоклашиш, халк тилига якинлаштириш тенденциясини кўрамиз. Захириддин Мухаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари, Мухаммад Солихнинг «Шайбонийнома», Мажлисийнинг «Киссаи Сайфулмулк» дostonи, Абдулвахобхўжа ўгли Пошшохожанинг «Гулзор» ва «Мифтохул адл» асарлари, Нишотийнинг «Хусну дил» дostonи, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари, Фазлийнинг «Мажмуатуш шуаро» асари шундай хусусиятга эгадир.

Туркий тиллар ва уларнинг тилини ўрганишга кизиқиш XI асрларданок бошланган. Махмуд Кошгарий ўзининг «Девону лугатит турк» асарида Ўрта Осиёдаги турли туркий уруг-кабилалар тилини чукур тахлил килади. Кейинги даврларда туркий тилларнинг лугатлари тузилади, баъзи лугатларда шу тилларнинг грамматик, фонетик, лексик тахлили хам берилади. Замахшарийнинг «Мукаддиматул адаб», Абу Хайённинг «Китабул идрак лиллисанул атрак», Жамолиддин Абу Мухаммаднинг «Китаб булгатул муштароки лугатит турк вал кифчак», Толеъ Хиравийнинг «Бадоеул лугат», Мирза Махдийхоннинг «Санглох» ва бошка асарларда ана шундай тахлиллар мавжуд. Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг «Мухокаматул лугатайн» асарида туркий тиллар грамматикасига оид кимматли фикрлар бор.

Россияда туркий халклар ва уларнинг тиллари билан шугулланиш Россия Фанлар Академияси ташкил этилган даврларданок бошланган. XIX аср бошларида Москва, Козон, Петербург университетларида шарк тиллари кафедралари ташкил этилди. Кадимги ёдномаларни нашр килиш ва туркий тиллар тарихини ўрганишда рус олимларидан В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов, А.К.Боровков, А.М.Шчербак, Н.Ф.Катановларнинг хизмати каттадир.

Ўзбек тили тарихий грамматикасини тадқиқ этиш, бу фан бўйича дарслик, ўқув кўлланмалари яратишда Г.Абдурахмонов, А.Рустамов, Ш.Шукуров, Ф.Абдуллаев, Э.Умаров, С. Аширбоев, Х.Дадабоев, Б.Тўйчибоев ва бошка кўплаб олимларнинг хизмати бекиёсдир. Улар томонидан эски ўзбек тили ёдномалари тилининг фонетик, морфологик ва синтактик хусусиятлари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилди. Тил тарихи бўйича илмий тадқиқотлар то хозирги кунгача давом этмокда.

Савол ва топшириклар:

1. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси фани нимани ўрганади?
2. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси кайси фанлар билан якин алоқада бўлади?
3. Ўзбек тили тарихига оид кандай асарларни биласиз?

Таянч тушунчалар:

Ўзбек тили тарихи- ўзбек тилининг туркий тиллардан ажралиб, мустикал тараккий

этишини ёритадиган фан.

Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси- ўзбек тилининг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик-семантик тизимини ўрганувчи ўзбек тили тарихининг узвий қисмидир.

Ўзбек тили тарихий грамматикасининг манбалари- тарихий грамматикада тахлили қилиш, хулоса чиқариш учун асос бўладиган тил фактларини ташувчи ўзбек тилида яратилган ёзма ёдгорликлар.

Ўзбек адабий тили тарихи- ўзбек адабий тилининг тарихий тараккиётини, нормалари тарихини ўрганадиган ўзбек тили тарихининг узвий қисмидир.

Эски ўзбек адабий тили- XIV асрларда шакллана бошлаган ва XV асрда ривожланган ҳамда то XX асрнинг бошларигача қўлланган адабий тил номларидан биридир.